

liggande regionerna, däribland Uppland. Bönderna i Uppland valde därför en strategi för sitt jordbruk där betydligt mer arbete investerades i åkern för att höja avkastningen. Detta gjorde att korntalen stegs, samtidigt som avkastningen per investerad arbetstimme sjönk. Bönderna i Uppland hade således, när de specialiserat sig på sädesodling, fått mindre tid över till andra sysselsättningar såsom hemslöjd, skogsbruk med tjärbränning eller kolning m.m. I andra områden, där man inte hade samma lönsamma avsättning för sina jordbruksprodukter har strategierna varit annorlunda. Och tur var väl det, för böndernas så kallade bisysslor var oerhört viktiga för Sveriges ekonomi under denna tid. Myrdal ger ett exempel från järnframställningen som belyser detta:

”Det största arbetet i järnhanteringen låg inte i gruvor och bruk, utan hos bönderna. Kolning, transporter av kol, malm och järn sköttes av bönder. Dessa moment utgjorde sju till åtta tiondelar av järnframställningen. Detsamma gällde kopparn.”

Med *Jordbruket under feodalismen* visar Myrdal att ämnet agrarhistoria har en mycket viktig roll att spela då vår historia ska skrivas, tolkas och förstås. Att sätta den vanliga människan i centrum och att våga använda sig av allt tillgängligt källmaterial ger en ökad förståelse för vår historia. Visste du förresten att Sverige sedan slutet av 1600-talet var helt beroende av spannmålsimport för att klara av att försörja sin befolkning? 1685 importerades bara från Baltikum 150.000 tunnor, eller 15.000 ton, råg.

Bildmaterialet i boken imponerar. Bildredaktör Ann-Sofi Forsmark har lagt ner ett stort arbete på att finna illustrationer som verkligen stöttar och fördjupar texten.

Niklas Cserhalmi, Norrköping

Claes Ellehag: *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden*. Bokförlaget Signum, Lund 1998. 236 s., ill. ISBN 91-87896-38-9.

Konsthistorikern Claes Ellehag har i en rad skrifter behandlat 1600-talets svenska slotts- och palatsarkitektur, bl.a. i doktorsavhandlingen *Fem svenska stormanshem under 1600-talet* och i ett av arkitekturavsnitten i barockdelen av *Signums svenska konsthistoria*. Också hans nya bok har utgivits av Signum och är liksom förlagets övriga publikationer rikt och pedagogiskt genomtänkt illustrerad: foton av exteriörer och interiörer, äldre kartor, arkitekturritningar och avbild-

ningar (inte minst ur Erik Dahlberghs *Suecia antiqua et hodierna* och dess förarbeten) och därtill författarens egna rekonstruktioner av försvunna eller ombyggda palats samt klargörande tabeller och diagram. Man saknar dock norrpil på arkitekturplanerna, vilket skulle ha underlättat orienteringen.

Drygt femtio privatpalats uppfördes i Stockholm under perioden 1630–1720. Av dem är ett trettiotal bevarade. *Palatset* definierar Ellehag som en herremans stadsbostad, vanligen uppförd i sten och med representativ utformning. Inte bara hög- och lågadeln byggde palats; i ett par fall uppförde också nyrika köpmän byggnader som i storlek och prakt kunde tävla med högadelns. Palatsen är en utpräglad huvudstadsföreteelse. Ellehag vill bara beteckna två byggnader utanför Stockholm som palats: Torstensonska palatset och Gatenhielmska huset i Göteborg.

Rikast på palats var och är Gamla stan. Där och på Riddarholmen byggde den gamla godsägar- och riksrådsadeln sina stadsresidens. Bland de sexton palatsen i Gamla stan kvarstår flera välkända sådana: Axel Oxenstiernas palats vid Storkyrkobrinken, Nicodemus Tessin d.y.:s vid Slottsbacken (nu landshövdingeresidens), myntmästaren Isaac Kock-Cronströms på Skeppsbron, Erik von der Lindes på Västerlånggatan, Greger von Schönfeldts på Stora Nygatan, Erik Rynings och Reinhold Leuhusens palats (Petersenska huset), båda vid Munkbron, Gustav Bondes palats vid Riddarhustorget m.fl.

Mellan Bondeska palatset och Riddarholmen förmedlar Riddarhuset övergången till koncentrationen av ännu bevarade aristokratpalats kring Riddarholmskyrkan: Bengt Oxenstiernas (Hessensteinska huset), Johan Gabriel Stenbocks, Peder Sparres, Carl Gustaf Wrangels, Schering Rosenhanes. Liksom Bondeska palatset används dessa byggnader numera av domstolsväsendet, som väl förvaltar dem och i flera fall låtit genomföra antikvariskt förtjänstfulla restaureringar.

På Norrmalm och Södermalm fanns ett tjugotal palats. På Norrmalm uppförde Lennart Torstenson sitt palats vid dåvarande Norrmalmstorg (Gustav Adolfs Torg). Byggnaden inleddes på 1780-talet i det nyuppförda Sofia Albertinas palats (numera UD), men fasaden mot Fredsgatan är ännu intakt. Långt upp på Drottninggatan ligger fortfarande Hans Petter Schefflers palats (”Spökslottet”). På Södermalm är Louis De Geers palats på Götgatan (numera Holländska ambassaden), van der Nootska palatset på S:t Paulsgatan, Joakim Lillienhoffs palats vid Medborgarplatsen och

Jacob Momma-Reenstiernas palats på Wollmar Yxkullsgatan välkända inslag i stadsbilden.

De fåtaliga palatsen på Kungsholmen har skattat åt förgängelsen, däremot kvarstår av flera palats på Blasieholmen det ståtliga Bååtska palatset (numera Frimurarordens stamhus).

Ellehag behandlar ingående alla dessa byggnaders arkitektur, planlösning, byggherrar och arkitekter. Högadeln anlät de främsta arkitekterna, i första hand Nicodemus Tessin far och son och Jean de la Vallée. Tessin d.ä. stod för ritningarna till Bondeska palatset (tillsammans med de la Vallée), Bååtska palatset (ett typiskt och helgjutet exempel på hans arkitektur med paralleller i hans lantslott, Strömsholm, Sjöo, Målsåker) samt Rosenhaneska och Wrangelska palatsen (även i det sistnämnda fallet var de la Vallée inkopplad). Den yngre Tessin hade fullt upp med Stockholms slott men ritade sitt eget palats – kanske det förnämligaste privatpalatset både vad exteriören och de rika inredningarna beträffar – och ett par försvunna Stockholmspalats. Bland byggnader som med säkerhet eller stor sannolikhet kan tillskrivas de la Vallée bör också nämnas Axel Oxenstiernas palats, Kock-Cronströms palats, von Schönfeldts palats och van der Nootska palatset.

Mindre välkända arkitekter är Johan Tobias Albinus, Tessin d.ä.:s och de la Vallées medarbetare Mathias Spihler och Tessins styvson Abraham Winantz, adlad Svanskiöld. Spihler, som ensam eller i samverkan med Tessin uppfört lantslott som Sjöo och Salsta i Uppland, Ericberg i Södermanland och Ållonö i Östergötland, svarade i Stockholm för ritningarna till Thomas Permans palats på Kungsholmen (rivet vid förra sekelskiftet) och tycks ha samarbetat med de la Vallée vid byggandet av van der Nootska palatset. Till Albinus attribuerar Ellehag bl.a. Lillienhoffska och Reenstiernska palatsen, till Winantz med viss tvekan ”Spökslottet”.

Också om de inte längre bevarade palatsen ger Ellehag mycken intressant information. Märkligast bland dessa var otvivelaktigt Jakob De la Gardies praktfulla Makalös i södra änden av Kungsträdgården, med Hans Jakob Kristler som upphovsman, och nedbrunnet 1825 (De la Gardie betecknas felaktigt som riksmarskalk i stället för rätteligen riksmarsk). Försvunnet är också Carl Sparres palats i Kungsträdgårdens norra ände, rivet 1915. Till sin planform utgjorde detta en svensk tillämpning av den mönsterbildande planen från Vauxle-Vicomte söder om Paris, med bostadssviten symmetriskt grupperade kring en oval, ur huskroppen utskjutande mittsal. Ritningar signerade av Tessin d.y.

finns bevarade, och Ragnar Josephson attribuerade palatset till denne i en uppsats i Samfundet Sankt Eriks årsbok 1925. Ellehag menar dock att Tessin kopierat sin fars ritningar och att sålunda den äldre Tessin är palatsets upphovsman. Särskilt elevationen uppvisar ålderdomliga inslag, men uteslutet är väl trots allt inte att det verkligen är fråga om ett av fadern påverkat ungdomsverk av Tessin d.y. Den ovala mittsalen skulle han senare komma att variera i Steninge slott.

Likaså kan man ställa sig tveksam till Ellehags försöksvisa tillskrivande av det 1930 rivna Oliveblad-ska palatset vid Myntgatan till fortifikationsofficeren och arkitekten Nils Israel Eosander. Denne var verksam i de svenska Östersjöprovinserna och var stadsarkitekt i Stralsund, men något byggnadsverk i Stockholm kan inte dokumentariskt knytas till honom. Ellehag menar emellertid att Carl Gustaf Wrangels stadspalats i Stralsund (förstört 1944) utgör en så nära parallell till Oliveblad-ska palatset att Eosander ändå kan tänkas vara dess arkitekt. Likheter består främst i fasadernas kolossalpilastrar som bär upp plintar med doriska triglyfplattor med starkt förkroppad gesims – men utan sammanbindande listverk i horisontalled – och med fönstrens övre del uppskjutande över pilastrarnas kapitälzon. En likartad lösning har emellertid Tessin d.ä. prövat på ett projekt till Bååtska palatset. Andra drag som talar för Tessin d.ä. som upphovsman till Oliveblad-ska palatset är sockelvåningens bandrustik och dess i flacka rundbågsnischer insatta fönster. Motsvarande motiv återfinns såväl på Bondeska och Rosenhaneska palatsen som på Skokloster. Draperifestongerna under andra våningens fönster kan tyckas vara ett otesinskt drag, men Tessin utnyttjade festonger både på Göteborgs rådhus och på gravkor (De la Gardieska gravkoret i Veckholm, Bondeska gravkoret i Spånga).

I övrigt handskas Ellehag varsamt med källmaterialet och ger goda skäl för sina ställningstaganden. Ett och annat slarvfel kan noteras, som då han förväxlar amiralen Hans Wachtmeister med dennes broder, fältmarskalken Axel Wachtmeister (s. 161). Räntmästaren Börje Cronbergs levnadssätt betecknas som flärdfritt, fastän det framgår av sammanhanget att det tvärtom av samtiden kritiserades som flärdfullt (s. 54). Ellehags språk är ibland lite otympligt, och ytterligare en korrekturomgång hade inte skadat. Sådana skönhetsfläckar förtar dock inte intrycket att hans bok utgör ett värdefullt bidrag till den arkitekturhistoriska forskningen och till Stockholmslitteraturen.

Hans-Olof Boström, Karlstad